

Л. М. РУТКІВСЬКА

КОЧОВИКИ ТА ЗЕМЛЕРОБИ НА ТЕРИТОРІЇ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ І ТИСЯЧОЛІТТЯ н. е.

Степова частина України займає велику площу. На Правобережній Україні північна межа степів знаходиться на лінії Чорного лісу (Кіровоградська область), знижуючись на заході до м. Балти. На Лівобережжі вона охоплює південну частину Полтавської області, доходить до м. Валки, простягаючись по верхів'ях Орелі та її притоках Орчику і Береку¹. Ця велика територія не являє собою єдиного цілого за своїми фізико-географічними умовами.

Якщо північна частина Степу, що межує з Лісостепом, за своїми природно-географічними умовами в певній мірі нагадує Лісостеп, то південна (в межах півдня Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей), яка прилягає до Чорного та Азовського морів, має більш рівний рельєф, м'якший клімат, невеликий сніговий покрив взимку.

Відомо, що в південній частині Степу в I тисячолітті напередодні гуннської навали співіснують різні етнографічні групи осілого землеробського населення, представленого різними археологічними культурами (античні поселення, городища низового Дніпра, поселення типу Берислав — Дудчани, поселення черняхівської культури), з кочовими сарматськими племенами.

В цей же час на північній частині Степу, що прилягає до Лісостепу, досить поширені властиві для лісостепової частини пам'ятки черняхівської культури². Отже, ця частина Степу є якби продовженням Лісостепу і становить разом з ним одну культурну область, представлену пам'ятками черняхівської культури в протилежність південній частині Степу, для якої характерна строкатість археологічних культур.

Степові простори Причорномор'я і Приазов'я здавна приваблювали кочовиків. Наприкінці I тисячоліття до н. е. в приморських степах з'являються сармати, які господарюють тут протягом першої половини I тисячоліття. Факт співіснування сарматських могильників з синхронними, переважно неукріпленими, осілими поселеннями, які не відокремлюються територіально, свідчить про те, що сармати, прийшовши на територію України в II ст. до н. е., не руйнували поселень осілого населення, а співіснували з ними. Наприклад, сарматський могильник в с. Усть-Кам'янка³ Апостолівського району знаходиться поблизу черняхівських поселень в Перевизьких хуторах і Александрівці⁴, а біля поселень

¹ В. В. Докучаєв. Наши степи прежде и теперь. М., 1953, стор. 71.

² Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры на территории УССР. — МИА, № 82. М., 1960, стор. 10.

³ Е. В. Махно. Розкопки пам'яток епохи бронзи сарматського часу в Усть-Кам'янці. — АП, т. IX. К., 1960, стор. 24—38.

⁴ Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры..., стор. 20—21.

с. Кут і Грушевка⁵ того ж району відомі сарматські поховання⁶; сарматський могильник в с. Кічкас⁷ (Запорізький район) знаходиться недалеко від черняхівських могильників на острові Хортиця і в Запоріжжі⁸ тощо. Співіснування осілого і кочового населення було однією з умов ведення кочового господарства в степу, на що у свій час звернув увагу М. І. Артамонов⁹.

Умови кочовницького господарства, необхідність у сільськогосподарських продуктах і ремісничих виробах змушували кочовиків вступати в тісні стосунки з землеробським населенням не лише Степової України, але й осілим населенням Лісостепу.

Влітку, коли на півдні вигоряла трава, кочовики змушені були рухатися на північ і просувалися у меридіальному напрямку. До своїх зимовищ вони поверталися восени, коли степ знову вкривався травою. Про перебування сарматів у лісостепу на Придніпров'ї свідчать поховання на р. Росі і Россаві на правобережжі та по р. Ворсклі і Пслі на лівобережжі (Лихачівка, Котівка, Нові Сенжари та ін.). На Росі і Россаві відома компактна група сарматських пам'яток (Кагарлик, Бурти, Гороховатка, Рижанівка та ін.), досліджувана ще до революції (О. О. Бобринський, Д. Я. Самоквасов, М. Ю. Бранденбург), на яку в наш час звернув увагу К. Ф. Смирнов¹⁰. Ці пам'ятки свідчать не лише про заглиблення сарматів у Лісостеп, а й про осідання частини їх в середовищі землеробського населення.

Контакти сарматських племен з місцевим населенням сприяли встановленню тісних культурних зв'язків між ними, проникненню рис однієї культури в середовище іншої.

Наприклад, в деяких черняхівських безкурганних могильниках зустрічаються поховання з сарматським обрядом. Так, в Кантемирівському безкурганному черняхівському могильнику зустрінуто три кургани з похованням в підбоях. Поруч з кістяками були знайдені типові для сарматських поховань вуглики, зола, кістки барана. В одному з поховань над небіжчиком був поміст, а в другому — дно поховальної камери викладено тесом та крейдою¹¹.

Елементи сарматського обряду та окремі поховання виявлені у таких черняхівських могильниках: Черняхово¹², Маслово¹³, Переяслав-Хмельницький¹⁴, біля кошари радгоспу Придніпровський¹⁵, Компаній-

⁵ Э. А. Сымонович. Раннеславянские поселения у с. Грушевка и Кут Апостоловского р-на Днепровской области.— КСИИ, вып. 2. К., 1955.

⁶ Д. Т. Березовець. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут.— АП, т. IX. К., 1960; його ж. Курганний могильник в с. Грушівка.— АП, т. IX. К., 1961.

⁷ П. С. Смирнов. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, в с. Кічкас Запорізької округи у вересні—жовтні р. 1927.— Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею, т. I. Дніпропетровськ, 1929, стор. 166—167.

⁸ А. Т. Брайтчевская. Черняховские памятники Надпорожья.— МИА, № 82, 1960, стор. 183.

⁹ М. И. Артамонов. Скифское царство в Крыму.— Вестник ЛГУ, № 8. Л., 1948, стор. 65.

¹⁰ К. Ф. Смирнов. Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии.— Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1952, стор. 214—217; Д. Я. Самоквасов. Могила русской земли. М., 1908, стор. 90; Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888—1902 гг. СПб., 1908, стор. 42, 73—107.

¹¹ М. Рудинський. Кантемирівські могили римської доби.— Записки Всеукраїнського археологічного комітету. К., 1930, т. I, стор. 135—145.

¹² В. В. Хвойка. Поля погребений в Среднем Приднепровье.— ЗРАО, т. XII. СПб., 1901, стор. 181.

¹³ В. П. Петров. Маслово-ский могильник на р. Товмач.— МИА, № 116. М.—Л., 1964, стор. 140, 157—158; Ю. В. Кухаренко. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях.— СА, XIX. М., 1954, стор. 118—119.

¹⁴ В. К. Гончаров, Е. В. Махно. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького.— Археологія, т. IX. К., 1957, стор. 128—129, 138, 140.

¹⁵ Э. А. Сымонович. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре.— МИА, № 82. М.—Л., 1960, стор. 238.

ці¹⁶ та ін. На зв'язки черняхівської та сарматської культур дослідники вже звертали увагу (Ю. В. Кухаренко, Е. О. Симанович, Г. Ф. Федоров, Є. В. Махно).

Для розуміння взаємозв'язків населення Степу з черняхівцями, які розселялись по течіях річок майже до Чорного моря, великий інтерес становить група пам'яток типу Берислав-Дудчани¹⁷. Це відносно великі неукріплені поселення з кам'яними багатоканальними будівлями. Кераміка представлена головним чином амфорами римського часу, ліпним посудом скіфо-сарматського типу. Певне місце тут посідає типово черняхівський керамічний матеріал. Зустрічається також гончарний посуд сарматського типу. На думку Є. В. Махно, ця категорія пам'яток з'явилась внаслідок змішання прийшлих з Лісостепу черняхівських племен з місцевим населенням¹⁸, яке мало свої етнографічні особливості, відмінні від культурних традицій лісостепового населення.

Для характеристики зв'язків кочового і осілого населення велике значення мають пам'ятки широкого хронологічного діапазону — городища низового Дніпра, які існують ще в перших століттях н. е.¹⁹ Дослідники зазначають змішаний характер культури цих пам'яток, зокрема, значний вплив античної, сарматської та, до деякої міри, черняхівської культури²⁰.

Відомо, що античні міста та поселення Причорномор'я були постачальниками продуктів виноградарства і різного роду предметів розкоші для населення Придніпров'я. Загальна криза Римської імперії, яка відбулася у перших століттях нашої ери, позначилась і на Причорномор'ї²¹. Внаслідок чого змінюється характер взаємовідносин між скіфо-сарматськими племенами та населенням античних поселень.

В III ст. н. е. починаються відомі «скіфські війни», направлені проти Римської імперії. Якщо напочатку головною силою цих воєн були прикарпатські племена, напади яких були спрямовані проти стародавніх землеробських культур Дакиї, Нижньої Мезії, Фракії, Панонії, то в середині III ст. н. е. головною силою стають племена Північного Причорномор'я та Приазов'я, які оволодівають гаванями Боспора, Ольвії, Тіри і просуваючись по Кавказькому узбережжю, досягають малоазійських провінцій.

Зосім в «Новій історії» про ці події пише, що коли скіфи почали спустувати все, що було на їх шляху, мешканці узбережжя Понта відходили в глибину країни в кращі укріплення²².

Чимало античних поселень ще до гуннської навали були спустошені або припинили своє існування²³. Поступово кочовики стають безроздільними господарями у південній частині Причорноморських степів. Спів-

¹⁶ Е. В. Махно. Отчет о раскопках 1962 г. на Компаниевском могильнике. Научный архив ИА АН УРСР. Поховання з підбоям № 127 і 162.

¹⁷ Є. В. Махно, В. А. Мізін. Бериславське поселення та могильник перших століть нашої ери. — АП, т. X. К., 1961, стор. 114—130; А. Т. Брайчевская. Раскопки в Дудчанах в 1954 г. — КСИИ, вып. 5. К., 1955, стор. 49—50.

¹⁸ Є. В. Махно, В. А. Мізін. Вказ. праця, стор. 129.

¹⁹ В. Е. Елагина. Население Нижнего Поднепровья во II в. до н. э. — IV в. н. э. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1953.

²⁰ Там же, стор. 16; М. П. Абрамова. Взаимоотношение сарматов с населением позднескифских городищ Нижнего Днепра. — МИА, № 115. М.—Л., 1962, стор. 282.

²¹ И. Т. Кругликова. Боспор в позднеантичное время. М., 1966, стор. 9—24; Ф. М. Штительман. Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Научный архив ИА АН УРСР, стор. 152—296.

²² Детальный виклад історії скіфських воєн див.: А. М. Ременников. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э. М., 1954; В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. — ВДИ, № 4. М., 1948, стор. 276.

²³ И. Т. Кругликова. Вказ. праця, стор. 70—89.

відношення поміж археологічними культурами змінюється на користь кочовиків. Об'єктивно знищувалися умови для співіснування осілого і кочового населення в цій частині степу.

Сарматські пам'ятки (передусім багаті поховання) перших століть н. е. свідчать про наявність бідних і багатих племен та про розвиток майнової диференціації у середовищі кочовиків²⁴. Письмові джерела сповіщають про загострення у цей час боротьби за пасовиська і скот між окремими племенами. Загострення цієї боротьби було викликано необхідністю розширення власних пасовиськ за рахунок осілого населення²⁵, що у свою чергу привело до посилення боротьби між кочовиками і осілим населенням. «Скіфські війни» і були конкретним виявом цієї боротьби.

Наприкінці IV ст. н. е. до Європи з Азії вторглися гунни. Саме цей період (з кінця IV по V ст.), пов'язаний з приходом гуннів і утворенням великих кочовницьких об'єднань, є найбільш темним в історії південноруських степів, в тому числі і в історії Степової України.

В історичній науці вже стало традицією вбачати в гуннській навалі руйнівний фактор і наслідки його зводити до наступного регресу культури²⁶. Деякі дослідники (Г. Ф. Корзухіна, М. І. Артамонов, М. О. Тиханова, В. В. Кропоткін)²⁷ вважають, що вторгнення гуннів привело до спустошення не тільки степової, а й лісостепової частини України, де нібито припиняють своє існування поселення черняхівської культури. Однак про долю черняхівської культури висловлювалася і протилежна точка зору (М. Ю. Смішко, Є. В. Махно, М. Ю. Брайчевський)²⁸.

На початку 50-х років О. Н. Бернштам у своїй ґрунтовній монографії «Очерки истории гуннов», розглядаючи історію гуннів в Середній Азії, висловив цінні зауваження відносно ролі гуннів в історії Європи у середині I тис. н. е. На його думку, навала зі Сходу не поклала початок гуннському періодові на Заході, а лише прискорила процес утворення племінних союзів Східної Європи, і східні гунни дали ім'я цілому новому племінному об'єднанню. І, як вважав О. Н. Бернштам, утворення гуннського об'єднання на Заході обумовлювалося не рухом племен з Азії, а історичними умовами розвитку місцевих східноєвропейських племен²⁹.

Прийшовши на територію Степової України наприкінці IV ст. н. е., гунни зіткнулися з аланами, а потім з остготами. Амміан Марцеллін так описав ці події: «Саме гунни, коли прийшли в землю тих аланів, які межують з гревтунгами і звичайно зветься танайтами, багатьох

²⁴ А. П. Смирнов. Новый сарматский могильник в Воронежской области.— ВДИ, № 3-4. М., 1940, стор. 363—366; ОАК за 1864 г. СПб., 1865, стор. XX—XXI; И. И. Толстой, И. Н. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства. СПб., 1890, стор. 132—140; ИАК, вып. 29. СПб., 1909, стор. 27—28; Н. И. Веселовский. Курганы Кубанской области в период римского владычества на Северном Кавказе.— Труды XII АС, т. I. М., 1905, стор. 341—373; К. Ф. Смирнов. Вказ. праця, стор. 213.

²⁵ Певне значення мало збільшення поголів'я домашньої худоби і природний ріст населення, а також пересування нових сармато-аланських племен у степи Причорномор'я.

²⁶ Очерки истории СССР, III—IX вв. М., 1958, стор. 164—165; А. П. Смирнов. К вопросу об истоках Приазовской Руси.— СА. М., 1958, № 2, стор. 276.

²⁷ М. И. Артамонов. Славяне и Русь. Научная сессия ЛГУ 1955—1956 гг. (тезисы докладов по секции исторических наук). Л., 1956, стор. 4—5; Г. Ф. Корзухина. К истории Среднего Приднепровья в середине I тыс. н. э.— СА, XXII. М., 1955, стор. 78; М. А. Тиханова. Культура западных областей Украины в первые вв. до н. э.— МИА, № 6. М.—Л., 1941, стор. 276—277; В. В. Кропоткин. Клады римских монет на территории СССР.— САИ, вып. Г4—4. М.—Л., 1961, стор. 34.

²⁸ М. Ю. Смишко. Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР.— Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953, стор. 82—86; Л. А. Голубева. Совещание, посвященное проблемам черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян.— СА. М., 1954, № 4, стор. 276; М. Ю. Брайчевский. К истории лесостепной полосы Восточной Европы в I тыс. н. э.— СА. М., 1957, № 3, стор. 114—129.

²⁹ А. Н. Бернштам. Очерки истории гуннов. Л., 1951, стор. 137.

перебили і пограбували, а останніх приєднали за умовами мирного договору; при їх допомозі вони з більшою певністю раптовим натиском проникли в простори і в плодородні володіння Ерманаріха...» Описуючи боротьбу гуннів з готами, Амміан Марцеллін в дальшому викладі вже не робить різниці між аланами і гуннами. Він пише: «...новий цар Вітімір (після смерті Ерманаріха.— Л. Р.) деякий час чинив опір аланам, спираючись на інших гуннів, яких він грошима привабив на свій бік...»³⁰ Л. А. Мацулевич бачить у цьому утворення гунно-аланського демократичного союзу племен на території колишнього сарматського, а потім аланського об'єднання³¹.

Як би не називались у письмових джерелах кочові об'єднання (гунни, сармати, скіфи), що просунулися в південні степи України наприкінці IV — на початку V ст., очолювані ними союзи племен включали місцеві етнічно розрізнені об'єднання кочовиків. До часу походу на Захід Аттила мав війська, що склалися з різних племен (роксолани, анти, алани, остготи і т. д.).

Цікаво, що римські автори не завжди вважають за потрібне розібратися в племінному складі змішаних варварських військ гуннської конфедерації, що нападають на Візантію, називаючи їх просто скіфами. Доказом того, що Аттила повинен був рахуватися з своїм різноплеменним військом, є його лист до імператора Феодосія, в якому Аттила вимагав видати біженців і сплатити данину, інакше, «якщо римляни будуть зволікати і готуватися до війни, то він навіть при бажанні не спроможний буде стримувати скіфські полчища»³¹.

Про те, що в гуннську епоху залишається той же напрям походів, що й в епоху «скіфських» воєн — вбік придунайських римських провінцій та Малої Азії, свідчить Філосторгій³³. Його доповнює повідомлення Приска Панійського про Аттилу. Він пише, що Аттила, прагнучи збільшити свої володіння, бажає піти навіть в Персію, яка знаходиться на невеликій відстані від Скіфії, і гунни знають туди шлях, бо неодноразово нападали на Малу Азію, коли «їх батьківщина була охоплена голодом, і римляни не чинили їм опору, бо трапилася тоді інша війна»³⁴. Якщо згадати про етнічний склад гуннської конфедерації, то уявлення римлян, що батьківщина гуннів знаходиться десь в Скіфії, не викликає особливого подиву. Про те, що рід «гуннів живе за Меотійським болотом, за льодовим Танаїсом», сповіщають античні автори IV—V ст. н. е. (Філосторгій, Зосім, Амміан Марцеллін, Амвросій, Клавдій Клавдіан та інші)³⁵.

У державі Аттили область Північного Причорномор'я, як повідомляють письмові джерела, звалася Припонтійською Скіфією і нею володів його улюблений старший син Еллак³⁶, якого Аттила хотів зробити своїм спадкоємцем.

Що саме степи Причорномор'я і Приазов'я письмові джерела називають батьківщиною гуннів свідчать події, які розгорнулися після смерті Аттили (454 р.). Внаслідок визвольної боротьби племен, що вхо-

³⁰ В. В. Латышев. Известия древних писателей...—ВДИ, № 3. М., 1949. стор. 305.

³¹ Л. А. Мацулевич. Аланская проблема и этногенез Средней Азии.—СА, VI—VII. М., 1947, стор. 144—145.

³² Приск Панійский. Сказания Приска Панійского.—ВДИ, № 14. М., 1948, стор. 247.

³³ Филосторгий. Див.: В. В. Латышев. Известия древних писателей...—ВДИ, № 3. М., 1948, стор. 282.

³⁴ Приск Панійский. Див.: В. В. Латышев. Известия древних писателей...—ВДИ, № 4. М., 1948, стор. 257. Треба думати, що автор розповідає про події, які мали місце під час однієї із візантійсько-персидських воєн.

³⁵ В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, т. I. СПб., 1900, стор. 741; т. II, стор. 315, 318, 337, 350, 367, 378, 394, 404.

³⁶ Приск Панійский. Сказания Приска Панійского.—Ученые записки II-го отделения императорской Академии наук, кн. VII, вып. 1-й. СПб., 1861, стор. 69.

дили до складу держави Аттіли, його спадкоємець Еллак вбитий, а інші сини були вигнані з завойованих земель (передусім з Панонії) і змушені були тікати «в свої давні місця». Вони вирушили «в ті області Скіфії, по яких протікають води Данапра; на своїй мові гунни називають його Вар»³⁷.

Наведені вище дані письмових джерел яскраво свідчать про характер гуннської конфедерації, у якій пізньоскіфські і алано-сарматські елементи посідали одне з найголовніших місць.

Дані письмових джерел повністю підтверджуються пам'ятками матеріальної культури. Доведено, що на широких просторах південно-руських степів і, зокрема, в степах Поволжя (де ці пам'ятки порівняно краще вивчені) характер матеріальної культури в гуннську епоху (про що свідчить інвентар та обряд поховань так званої пізньосарматської культури V—VIII ст.), у порівнянні з попередньою сармато-аланською епохою якісно не змінюється, лише стає більш складною антропологічна характеристика населення³⁸ і з'являються деякі нові риси в поховальному обряді і інвентарі.

У матеріальній культурі Боспорського царства³⁹ та степового Криму⁴⁰ у IV—V століттях продовжуються традиції греко-сарматської культури (обряд поховання, зброя, прикраси, виконані в поліхромному стилі). У цей же час на Північному Кавказі зберігається аланська культура⁴¹.

В післягуннський період (кінець IV—V ст. н. е.) традиційний напрям культурних зв'язків не змінюється. Про це свідчать ювелірні вироби, головним чином прикраси (браслети, пряжки, колти, персні, медальйони і т. д.) та предмети торевтики (глекі, блюда, чаші і т. д.)⁴².

Вивченням пам'яток гуннського часу, розташованих у степах Північного Причорномор'я між Доном і Дністром, ще, по суті, ніхто не займався, і матеріали цієї епохи зовсім не розроблені. Але в розпорядженні археології є певна кількість пам'яток з різних місць, які, на наш погляд, можуть характеризувати матеріальну культуру гуннського часу на території сучасної України і свідчать передусім про безперервність її розвитку, так само, як це мало місце і на широких просторах південно-руських степів та Криму.

Пам'ятки гуннського часу представлені у Степовій Україні похованнями, випадковими речами та поселеннями.

Цілий ряд поховань гуннського часу відомий в літературі здебільшого під назвою «кладів», поширених у Степовій Україні. На півночі вони розповсюджуються не далі Дніпропетровська, в той час як аналогічні пам'ятки VII—початку VIII ст. доходять аж до Лісостепу.

В Дніпропетровській області поблизу с. Стара Ігреня у 1959 р. ви-

³⁷ Иордан. О происхождении и деяниях геттов. М., 1960, стор. 119, § 263, 264; стор. 120, § 269.

³⁸ И. В. Синицын. Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья. Саратов, 1947, стор. 23—24; його ж. Итоги археологического изучения древней истории Нижнего Поволжья.— Ученые записки Саратовского университета, т. 68, вып. исторический, 1960, стор. 14; В. В. Гинзбург. Этногенетические связи древнего населения Сталинградского Заволжья.— МИА, № 69. М., 1959, стор. 572.

³⁹ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М., 1949, стор. 425—427, 474—477; Л. А. Мацулевич. Серебряная чаша из Керчи. Л., 1927, стор. 23—53; И. Т. Кругликова. Вказ. праця, стор. 165—174; И. С. Каменецкий, В. В. Кропоткин. Погребение гуннского времени близ Танаиса.— СА. М., 1962, № 3, стор. 235—240.

⁴⁰ Т. Н. Высотская, Е. Н. Черепанова. Находки из погребений IV—V вв. в Крыму.— СА. М., 1966, № 3, стор. 187—196.

⁴¹ В. А. Кузнецов. Аланские племена Северного Кавказа.— МИА, № 106. М., 1962, стор. 13—35; Т. М. Минаева. Могильник Байтал-Чапкан в Черкесии.— СА, XXVI. М., 1956, стор. 236—261.

⁴² Л. А. Мацулевич. Византийский антик в Прикамье.— МИА, № 1. М.—Л., 1940, стор. 139—157; Р. Б. Ахмеров. Уфимские погребения IV—VIII вв. н. э.— КСИИМК, вып. № 40, 1951, стор. 125—137; Л. А. Мацулевич. Погребение варварского князя в Восточной Европе. М.—Л., 1934.

явлене поховання з конем⁴³ (рис. 1, 2—10), де було знайдено 29 напів-овальних та прямокутних штампованих бляшок, 49 янтарних, дві халцедонові, одна скляна золочена бусина та діадема, інкрустована янтарем в напаяних на ребро перегородках. Склад речей, техніка їх

Рис. 1. Речі гунського часу на Україні з Тилігульського лиману та с. Стара Ігрень.

виготовлення, матеріал — все це датує поховання кінцем IV—V століть. Вироби, як вважає І. Ф. Ковальова, були виготовлені в одному з ремісничих центрів Північного Причорномор'я.

Діадема, аналогічна староігренській, була знайдена у похованні на березі р. Корушана в Бердянському повіті, що було виявлене в 1910 р.⁴⁴ Відома золота, прикрашена альманданами діадема з району Тилігульського лиману⁴⁵ (рис. 1, 1). У випадково знайденому похованні з конем в с. Олешки виявлений колт і інкрустована камінням пластина, яка дуже схожа до діадеми з с. Стара Ігрень⁴⁶.

З зруйнованих поховань Ольвії та її околиць походять деякі речі IV—VI ст. Серед них речі IV—V ст.: дві круглі фібули, інкрустовані

⁴³ І. Ф. Ковалева. Погребение IV в. у с. Старая Игреня. — СА. М., 1962, № 4, стор. 233—238.

⁴⁴ Там же, стор. 235.

⁴⁵ Wегner. Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Abhandlungen, neue folge Heft, 38 B. München, 1956, табл. 29.

⁴⁶ ОАК за 1902. СПб., 1904, стор. 133—134, рис. 228—229.

камінням, невелика золота пряжка з язичком, кругла золота пряжка, орнаментована окремими інкрустаціями, золота підвіска з гиркою у вигляді багатогранника, браслет з потовщеними кінцями⁴⁷.

1884 р. Д. Я. Самоквасов у с. Новогригорівці Катеринославської губернії (Запорізька область) дослідив залишки поховання. На поверхні вони виступали у вигляді круглих кам'яних викладок, під якими було знайдено вугілля, перепалені людські, баранячі та кінські кістки, а також супроводжуючий інвентар (рис. 2, 8—16). Тут в непограбованих могилах знайдені речі інкрустаційного стилю, які Альфольді відносять до гуннського часу⁴⁸. Цієї ж точки зору дотримується і Вернер⁴⁹.

У Мелітополі в 1948 р. було відкрито поховання з деформованим черепом, що супроводжувалось знахідками IV—V ст. н. е.⁵⁰ Серед них було знайдено бронзову, обтягнуту золотим листом, інкрустовану камінням діадему.

У 5 км від с. Пролетарка Голопристанського району Херсонської області було досліджено жіноче поховання з конем. Тут знайдено намисто з плетеного золотого ланцюга та порожнистих золотих підвісок, інкрустовану діадему з бронзи, обтягнуту золотим листом, три бурштинові бусини, прясло, дві золоті обкладки з тонкого листа⁵¹.

У с. Жовтневе Великотокмацького району Запорізької області, в ур. Макартет знайдено скупчення речей (рис. 2, 1—7). Всі ці речі датуються IV—V ст. н. е.⁵²

Те, що в деяких приведених вище похованнях виявлено кінський кістяк, а також речі поліхромного стилю середньоазіатського походження, свідчить про появу у гуннські часи в обряді поховання і культурі степового населення нових елементів.

Біля Нікополя, у с. Капулівці досліджено поселення кінця IV—V ст.⁵³ Знайдені тут керамічні вироби, з одного боку, продовжують традиції місцевої черняхівської кераміки, а з другого — відчутний вплив степової сармато-аланської культури. Особливо треба відзначити елементи аланської культури Північного Кавказу. На поселенні в культурному шарі були знайдені заглиблені в землю житла, кераміка, велика кількість кісток тварин, а також уламки інкрустованих золотих речей, що датуються IV—V ст. н. е. (рис. 3, 1—4, 6, 8—11). До цього ж періоду належить і знайдений тут місцевими жителями скарб золотих речей, від якого до Інституту археології АН УРСР надійшов золотий перстень та медальйон (рис. 3, 5, 7). Матеріальна культура поселення свідчить про складний синтез культури осілого (черняхівського) та кочового (алано-сарматського) населення.

Приведені вище пам'ятки характеризуються наявністю речей, виконаних в поліхромному стилі, який у гуннські часи є епохальним стилем. Подібно до пам'яток південноруських степів, вони свідчать про вплив степової культури, виявляючи при цьому зв'язки з ремісничими центрами Криму, передусім з боспорськими містами.

⁴⁷ С. И. Капошина. Золотые серьги из окрестностей Ольвии.—КСИИМК, вып. XXXIII. М., 1950, стор. 103—107; M. Ross. Arts of the migration period in the Walters art gallery. Baltimore, 1961, стор. 34, рис. 4.

⁴⁸ Д. Я. Самоквасов. Основания хронологической классификации и каталог коллекции древностей. Варшава, 1892, стор. XXX—XXXI; Т. М. Минаева. Погребения с сожжением близ гор. Покровска.—Ученые записки Саратовского государственного университета, том VI, вып. 3. Саратов, 1927; A. Alföldi. Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung.—Archaeologia Hungarica. Budapest, IX, 1932, табл. XXII.

⁴⁹ Wegner. Вказ. праця, табл. 52.

⁵⁰ В. Ф. Пешанов. Мелитопольская диадема.—КСИА, вып. 11. К., 1961, стор. 70—74.

⁵¹ Усне повідомлення І. Д. Ратнера.

⁵² В. Ф. Пешанов, Д. Я. Телегин. Жертвенное место алано-гуннского времени в урочище Макартет. Археологические открытия 1967 г. М., 1968, стор. 229—232.

⁵³ Розкопки О. В. Бодянского у 1961 р. та автора у 1963 р.

Рис. 2. Речі гунського часу з поховання в с. Новогригорівка і ур. Макартет.

Факти стверджують, що в північній частині Степу, яка, як вже зазначено вище, складає єдину культурно-історичну область з Лісостепом на відміну від його південної частини в гуннську епоху, існують осілі поселення з комплексним землеробсько-скотарсько-рибальським господарством. Зокрема, у Дніпропетровській області та на південь від Запоріжжя відкрито цілий ряд археологічних пам'яток IV—VIII ст.⁵⁴

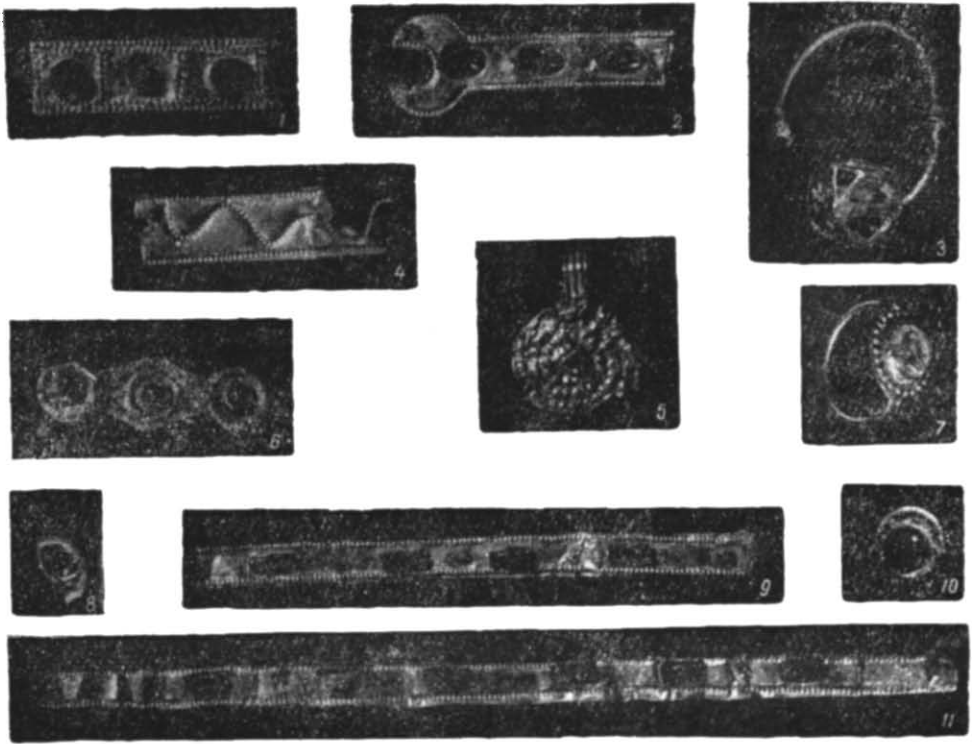

Рис. 3. Речі гуннського часу з с. Капулівка.

Розкопки поселення поблизу балки Яцевої виявили безперервність життя на ньому з пізньоримської доби до VIII ст.⁵⁵ У північній частині поселення був знайдений найбільш ранній матеріал. У культурному шарі IV—V ст. виявлено велику кількість кісток тварин, ліпний посуд з домішками шамоту та незначну кількість гончарних виробів⁵⁶, аналогічних кераміці з поселення у с. Капулівка.

Аналогічний матеріал знайдений у с. Волюське Дніпропетровського району, на поселенні поблизу с. Стара Ігреня при впадінні р. Самари у Дніпро⁵⁷. Недалеко від поселення виявлено згадане вище поховання з конем.

Останнім часом у Полтавській, Запорізькій і Дніпропетровській областях виявлено ряд поселень післягуннського часу. Більшість з них виявлена в поймі річок, в умовах озерно-острівного ландшафту, нерідко на місцях стоянок епохи неоліту та бронзи і лише невелика частина виявлена на корінному березі водоймищ.

⁵⁴ А. В. Бодянский. Археологические находки в Днепровском Надпорожье.— СА. М., 1960, № 1, стор. 274—277.

⁵⁵ А. Т. Брайчевская. Поселение у Балки Яцевой в Надпорожье.— МИА, № 108. М., стор. 249—282.

⁵⁶ Там же, стор. 259.

⁵⁷ С. А. Плетнева. От кочевий к городам. М., 1967, стор. 1—24.

Ці поселення виникли в північній частині Степу, внаслідок переселення туди значної кількості скотарів-кочовиків, зігнаних гуннами з пасовищ Причорномор'я і Приазов'я. Скотарі, осідаючи у північній частині Степу, переходили до осілого життя, але в їх господарстві, поряд з землеробством, велику роль відігравало відгонне скотарство та рибна ловля (йдеться про комплексне землеробсько-скотарсько-рибальське господарство). Тому постійні їх поселення знаходилися на корінному березі водоймищ, а сезонні стійбища, пов'язані з відгонним скотарством і рибною ловлею, знаходилися в поймі рік, нерідко в умовах озерно-острівного ландшафту. Аналогії їм ми знаємо у Приазов'ї і Подонні в хазарський час. Біля одного з таких поселень в поймі р. Конки біля с. Балки Василівського району Запорізької області на корінному березі ріки виявлено у 1967 р. А. В. Бодянським могильник кінця IV—V ст. з обрядом трупокладення. В супроводжувачому інвентарі миски, глеки, однолезвийний вузький меч, бронзовий наколінник від оборонного латунку, ніж, срібна підвіска, пряжка, прикраси.

За обрядом поховання, за формою і орнаментациєю ліпної кераміки (зооморфна ручка, два прокреслених паралельних кола по плічку глечика з перегородками аналогічних орнаментів сарматських дзеркал), а також за характером металевих речей могильник належить до сарматських кінця IV—V ст. н. е.

До VI—IX ст. н. е. відносяться поселення типу Пеньківки, які розташовані у північній частині Степу та на півдні Лісостепу.

Про наявність осілого землеробсько-скотарського населення на пограниччі Лісостепу та Степу у післягуннські часи (IV—V ст.) свідчить важлива пам'ятка — відомий рублівський скарб, знайдений у 1891 р. на р. Мерлі (приток Ворскли) поблизу с. Велика Рублівка Полтавської області⁵⁸, який складався з монет (201 екземпляр) кінця IV—середини V ст. та уламка золотого браслета з потовщеними кінцями.

Є всі підстави вважати, що наступні дослідження збільшать археологічні факти для характеристики землеробської культури середини I ст. н. е. північної частини Степу. Але вже й зараз навіть факти, які наведені у цій статті, свідчать, що кочовики середини I ст. н. е. (не залежно від назв — скіфи, сармати, алани, гунни) не знищили осілоземлеробську культуру північної частини Степу. Навпаки, осідання скотарів-кочовиків у середовищі місцевого землеробського населення ускладнює цю культуру за рахунок збільшення ролі скотарства.

Оскільки значна частина згаданих вище речей поліхромного стилю IV—V ст., як свідчать аналогії⁵⁹, виготовлена у ремісничих центрах Боспору, можна визначити головний напрямок торговельних зв'язків цього часу. Кочовики у цих зв'язках грали роль посередників.

Відсутність речей візантійського походження в цей час, мабуть, можна пояснити виданим у 374 р. в Візантії законом, по якому було суворо заборонено продавати «варварам» дорогоцінні метали і зброю.

Отже, археологічні факти, здобуті в останній час, а також зібрані тут свідчення письмових джерел дозволяють не погодитися з точкою зору про фатальну роль гуннської навали в історії населення Придніпров'я.

Викладене вище приводить до таких висновків:

1. На протязі перших століть н. е. в Приазовсько-Причорноморських степах, порівнюючи мирно, співіснують кочове сарматське та місцеве землеробське населення.

⁵⁸ А. Т. Брайчевская. Поселение у балки Яцевой..., стор. 259—262; ОАК за 1891. СПб., 1893, стор. 128; Труды XII АС, т. I. СПб., 1902, стор. 15; И. И. Толстой. Клад византийских и римских монет IV—V вв. — ЗРАО, т. V. СПб., 1892. До речі, у праці М. Ю. Брайчевського «Римська монета на території УРСР» (К., 1959, стор. 158) знахідка рублівського скарбу визначена невірно.

⁵⁹ Т. Н. Высотская, Е. Н. Черепанова. Вказ. праця, стор. 187—196.

2. Поява гуннів зі сходу у IV ст. н. е. не стала новим етапом в історії Приазовсько-Причорноморських степів, а сприяла лише утворенню гунно-аланського демократичного союзу племен на території колишнього сарматського, а потім аланського об'єднання.

3. Основна лінія розвитку матеріальної культури у Приазовсько-Причорноморських степах в гуннський час продовжує сармато-аланські традиції. Тому їй повністю відповідає термін «пізньосарматська культура», прийнятий для синхронних пам'яток Поволжя.

4. Поява гуннів на території сучасної України лише ускладнила етнічну структуру степового населення, а не привела до повної його зміни.

5. В другій чверті I тисячоліття історія кочових племен характеризується ростом майнової диференціації як всередині, так і між окремими племенами. Це приводить до загострення боротьби поміж кочовиками за перерозподіл пасовиськ і стад. Розширення бази скотарського господарства при таких умовах було можливе лише за рахунок землеробського господарства, що сприяло загостренню боротьби між кочовиками і осілим населенням.

6. У Приазовсько-Причорноморських степах пасовиська розширюються за рахунок зруйнованих у жорстокій боротьбі осілих поселень в південній частині Степу. В північній частині Степового Придніпров'я, куди простягаються і сезонні пасовиська кочовиків, осіло-землеробська культура після гуннської навали зберігається, але значно збільшується роль скотарства, і тому тут є підстави говорити про комплексне землеробсько-скотарсько-рибальське господарство.

Л. М. РУТКОВСКАЯ

КОЧЕВНИКИ И ЗЕМЛЕДЕЛЬЦЫ НА ТЕРРИТОРИИ СТЕПНОЙ УКРАИНЫ В СЕРЕДИНЕ I ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ н. э.

Резюме

Статья посвящена рассмотрению взаимоотношений кочевников и земледельцев на территории Степной Украины в первой половине I тысячелетия н. э., а также выяснению характера гуннского нашествия и его роли в развитии культуры местного земледельческого населения.

На основании анализа развития археологических культур в степной полосе Украины делается вывод о том, что в первой половине I тысячелетия н. э. характерным явлением в историческом развитии местных племен было сосуществование племен (земледельцев и скотоводов) с разным хозяйственным укладом.

Начиная с III века н. э., в связи с особенностями социально-экономического развития кочевых племен, растут внутренние противоречия, обуславливающие усиление экспансии скотоводов в сторону оседлого населения.

В конце IV века н. э., в связи с гуннским нашествием, земледельческая культура полностью уничтожается в южной части Степи, примыкающей к Черному и Азовскому морям, т. е. в области, наиболее пригодной для кочевого скотоводства, где находились зимовья кочевников. В северной части Степи, примыкавшей к Лесостепи, оседлая культура сохраняется. Здесь развивается комплексное земледельческо-скотоводческо-рыболовецкое хозяйство.

Основная линия развития материальной культуры Степной Украины в гуннскую эпоху продолжает традиции предшествующей сармато-аланской. Поэтому ей полностью отвечает термин «позднесарматская культура», который принят для синхронных памятников Поволжья.